

Mezi *Pacem in terris*, liturgickou obnovou a přemýšlením o církvi umírající. Katolická teologie v kontextu normalizace humanitních věd v letech 1969–1989

Tomáš Petráček

Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta, Katedra kulturních a náboženských studií
Univerzita Karlova Praha, Katolická teologická fakulta, Katedra církevních dějin a literární historie
tomas.petracek@uhk.cz

SYNOPSIS

Between *Pacem in terris*, Liturgical Renewal, and Speculation About a Dying Church: Catholic Theology in the Context of the Normalisation of the Humanities in the Period 1969–1989

This study examines the effects of so-called normalisation during the 1970s and 1980s on the theological context, which it understands both as a discipline of the theoretical humanities and as educational framework for cultivating and developing pastoral practice. From this perspective, the author proceeds to map out and elucidate both the targeted political weakening of the domestic methodological debate on theology, which had developed in the 1960s alongside and in contact with its foreign counterparts, and the gradual metamorphosis of state influence to the point where it inhibited all practical development of pastoral practice. It also traces changes in the context of tertiary education, as well as the situation and debates within the unofficial structures of the so-called hidden church. Finally, it examines details of the Czech situation, in particular the often unofficial theological discussions of the 1970s and 1980s, which reflect the specific consequences of the Communist regime's suppression of free debate, especially in the Catholic Church. The article concludes by drawing attention to the dangers of certain ideological residues of 'normalisation' that persist in the Church to this day.

KLÍČOVÁ SLOVA/KEY WORDS

Teologie; katolická církev; vysokoškolská výuka teologie; metodologie; skrytá církev / Theology; Catholic Church; university teaching of theology; methodology; the hidden church

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366680.2020.3.6>

Možná by bylo hned na začátku vhodné vyjádřit uznání za zařazení teologie mezi humanitní vědecké disciplíny, kterými se tato publikace zabývá. Jak ukazuje třeba právě příběh normalizace a doby předcházející, teologie se ocitla zcela na okraji společenského zájmu i institucionálního zajištění vědeckého života v Československu

let 1948–1989.¹ Zcela chyběla v struktuře Československé akademie věd, v českých zemích jediná povolená teologická fakulta byla záhy vyloučena ze svazku Univerzity Karlovy a vytlačena do vysídleného pohraničí, aby její studenti a profesori působili z perspektivy režimu co nejmenší škody, druhá v Olomouci byla zrušena bez náhrady. Jejich místo v univerzitních a vědeckých institucích zaujaly obory jako vědecký ateismus či marxisticko-leninská filozofie, jejichž východiskem bylo pojetí náboženství jako přežitku minulých společenských epoch, který se studuje převážně historicky nebo religionisticky za účelem moderování a kontroly postupného vyhasínání organizovaných forem náboženského života. V rámci příspěvku se soustředíme na české země, situaci na Slovensku ponecháme stranou, ačkoliv základní, zvláště organizační prvky jsou velmi podobné.

POZICE TEOLOGIE V MODERNÍ SPOLEČNOSTI A SYSTÉMU POZNÁNÍ

Pojem normalizace v rámci této kapitoly nemusíme znovu definovat, ale nemůžeme nereflektovat, co to znamená teologie, případně katolická teologie. Teologie je totiž souhrnný název pro celou řadu disciplín, často s poměrně komplikovaným vzájemným vztahem a velmi odlišnou metodologií a přístupy. Bez nároku na vyčerpávající přehled se tam řadí biblistika a studium biblických jazyků, patrologie a církevní dějiny, biblická a starověká archeologie a epigrafika, systematická teologie, kam patří dogmatická a morální teologie se svými jednotlivými traktáty, filozofie a křesťanská sociologie, praktická teologie s pastorální teologií, katechetikou a církevním právem, apologetika a fundamentální či spirituální teologie a mohli bychom ve výčtu ještě pokračovat. Každá konfesijní tradice si navíc pěstuje svoji vlastní variantu teologie, kde se někdy mohou vzájemně lišit a historicky se také více lišily například církevní dějiny v pojetí jednotlivých církví, než základní dogmatické traktáty jako trinitární a christologické pojednání, některé jako církevní právo naopak mohou úplně chybět (k tomu srov. např. Torrell 2013). Rovněž role a váha teologie se v rámci jednotlivých konfesí a jejich historického vývoje mohou zásadně měnit.

Pro naše téma je rovněž důležité, že právě katolická církev má problém s teologií jako vědou, kriticky promyšlenou reflexí se stále se vyvíjejícími metodami a přístupy, který se vystupňoval v moderní době; problém, jehož počátky můžeme sledovat již od doby reformace a protireformace, ale který se vyhrocoval postupně během 19. století až k fenoménu tzv. antimodernistické krize počátku 20. století, která paralyzovala přes další čtyři desetiletí celé oblasti vědeckého a intelektuálního života v katolické církvi (srov. Petráček 2011, s. 171–267). Její odezvy najdeme právě ještě v 70.–80. letech, jak o tom svědčí jedno z nejzajímavějších dobových teologických pojednání, totiž skripta pro výuku Starého zákona pro bohosloveckou fakultu Jaroslava Toboly (Tobola 1969/1970).

Oproti jiným humanitním disciplínám je komplikovanější i sociální a „politická“ role teologie, což může znít na první pohled paradoxně u oboru, který se zabývá něčím tak subtilním a zdánlivě mimosvětským jako náboženskou vírou. Teologie

1 V řadě západních zemí jako například ve Francii či Itálii měla ovšem tuto pozici mnohem dříve, již v poslední třetině 19. století.

jako kritická, racionální reflexe víry, která systematicky promýšlí pravdy víry dané zjevením a tradicí, se projevuje do učení církve, proto se mluví o posvátné teologii. Druhá polovina 19. století pak přichází s konstruktem tzv. učitelského úřadu církve a rozlišením tzv. řádného a mimořádného magisteria, kdy se oproti například výrazné roli univerzitní teologie ve středověku těžiště kontroly a rozhodování v oblasti teologického myšlení posouvá zcela do rukou římských kuriálních a potažmo místních biskupských úřadů, což završuje trend opět nastoupený již na přelomu pozdního středověku a raného novověku. K tomu je třeba připočíst dominanci či systematicky prosazovaný monopol třetí školy scholastiky s jejím odmítáním dějinné nahodilosti a zvláštním pojetím vědeckosti založené na aristotelisko-tomistické filozofii (Schoff 2004, s. 134–137, 239–248).

V porovnání s jinými vědami je teologie výsostně politická záležitost i vzhledem k vlivu katolické církve na věřící, a tedy na společnost s velkým nebo významným zastoupením katolických věřících v populaci. Teologie formuje kněze, ti formují věřící. Posuny v některých oblastech, například jednoznačný příklon k přijetí konceptu náboženské svobody a svobody svědomí na druhém vatikánském koncilu, měly dalekosáhlý politický vliv na transformaci řady katolických zemí například v jižní Evropě, a to směrem k liberální demokracii v následném období, a přispěly podle některých historiků a politologů k erozi komunistického režimu v Polsku a dalších katolických zemích sovětského bloku. Proto také byly vnitrocírkevní záležitosti a vývoj pozorně sledovány i komunistickými režimy a jejich odborníky (Fiala – Hanuš 2000, s. 71–93).

Období, které normalizaci bezprostředně předcházelo, bylo periodou rozmachu světové katolické teologie spojené s přípravou, průběhem a ohlasem druhého vatikánského koncilu, který znamená paradigmatický zlom. Od 30. let se koncil připravoval objevováním hlubší patristické a středověké tradice, podařilo se prosadit dílčí přijetí historicko-kritické metody v biblické vědě, v církevních dějinách a dokonce i v dějinách dogmatu. Doba přelomu 60.–70. let je dobou rozkvětu, kdy v západním světě na přednášky předních koncilních teologů chodily tisíce lidí a náklady jejich knih dosahovaly neuvěřitelných počtů. Velký jezuitský teolog Karl Rahner přednášel bezprostředně po skončení koncilu 10. 12. 1965 v mnichovské Olympii pro 10 000 posluchačů, kde použil proslulou formulaci, že sám koncil a jeho dokumenty jsou jen „začátek začátku“; celkově panovala velká očekávání dalšího nadějného vývoje nejen katolické teologie, ale celé katolické církve a jejího komplikovaného vztahu k moderní době (srov. Rahner 1968, Petráček 2016, s. 200).

K SITUACI ČESKÉ KATOLICKÉ TEOLOGIE V DRUHÉ POLOVINĚ 20. STOLETÍ

Situace české katolické teologie byla v této době ovšem radikálně jiná. Ještě v první polovině 20. století byla relativně silná, disponovala nejen dvěma teologickými fakultami, ale každá diecéze měla svůj kněžský seminář, kde působili profesori teologických oborů. To samé platí pro všechny větší řády a kongregace, které zde měly svá řádová teologická učiliště. Běžným zvykem bylo odesílání na zahraniční teologická a specializovaná studia, tradičně například na Frintaneum do Vídně či na École pratique d'études bibliques do Jeruzaléma, na řádové školy jako švýcarský Fribourg, římské

fakulty, kam docházeli bohoslovci české koleje Nepomucenum, a na řádové univerzity, dále jako místa zahraničních teologických studií sloužily Lovaň či Saulchoir. Součástí obnovy českého katolicismu konce 20. a počátku 30. let byly časopisy pro teologii a duchovní život typu *Na hlubinu*, vydávaného dominikánským řádem. Profesori teologických fakult dokázali přesáhnout hranice svých fakult, osobnosti jako historik umění Josef Cibulka, církevní historik a byzantolog František Dvorník, slavista Josef Vašica a lingvista Josef Vais se těšily značnému respektu odborné obce. Období obnovy narušila německá okupace, ale po ní se zdálo, že rozvoj katolické teologie bude moci pokračovat; během války pobývala či po válce odešla na zahraniční studia velmi silná generace talentovaných osobností jako Karel Vrána či Karel Skalický.

Základním předělem byl únor 1948 a celý blok komunistických zákonů určených k podmanění katolické církve let 1949–1950 (srov. Tretera 2000, s. 21–33). Součástí opatření komunistického režimu k dokonalému podmanění organizační struktury katolické církve bylo zrušení olomoucké teologické fakulty a všech čtyřech diecézních seminářů a dalších devíti řádových teologických učilišť, což znamenalo naprosto zásadní institucionální ochuzení české teologie spojené se systematickou a důslednou perzekucí teologů, kteří se nemohli nadále věnovat profesionálně plnohodnotně teologii, natož na akademické úrovni (přehled jednotlivých ústavů, včetně zákonů a procesů s tím spojených, viz Kunštát 2009, s. 788–789). Právě na kněžských seminářích se profilovali budoucí profesori pro teologické fakulty, řádoví teologové zase tvořili teologickou a intelektuální elitu příslušných řádů s bohatou odbornou a popularizační aktivitou. Jedna jediná státní bohoslovecká fakulta s problematičným kánovním statutem byla vyřazena ze svazku Karlovy univerzity a později, v roce 1953, přestěhována do Litoměřic, kde mohla pokračovat pod striktním státním dohledem; někteří profesori však na ni odmítli nastoupit a raději se nechali penzionovat, jiní jako moralista Karel Kadlec či církevní historik Jan Kapistrán Vyskočil skončili ve vězení.² Na počty studentů byl vynesena numerus clausus, uchazečům se kladly všemožné překážky, zneužívala se povinnost branné služby, pro absolventy nějaké jiné vysoké školy bylo obtížné se do kněžského semináře dostat, se studenty laiky se nepočítalo, teologické vzdělání se v katolickém prostředí chápalo jako součást přípravy na kněžské povolání, přístup do knihovny byl omezený, navíc se vyjma období 1968–1970 jen velmi nedostatečně doplňovala.

Teprve v druhé polovině 60. let se situace pomalu mění, ačkoliv ve vztahu ke katolické církvi probíhalo rozvolňování represí velmi pozvolna. Podařilo se vyjednat obnovení teologické fakulty v Olomouci, na obě fakulty mohli nastoupit noví akademičtí pracovníci, z nichž mnozí prošli mnohaletými žaláři. Bylo povoleno vydávání některých nových časopisů, z nichž zřejmě nejvýznamnějším byl „časopis pro teologii“ *Via*. Hlavním motivem bylo přijímání impulzů koncilu, který skončil, za omezené české účasti, roku 1965. V polovině května 1968 vznikl na Velehradě projekt Dílo koncilové obnovy, do kterého se zapojili nejen duchovní, ale rovněž ve větším počtu i laici, ale ani jemu nebyla dopřána delší existence (srov. Cuhra 2000, s. 127–134). Atmosféra plná nadějí vyznačovala i dva specifické projekty, marxisticko-křesťanský dialog (k tomu srov. naposledy Landa 2017) a ekumenická setkání v Jirchářích. Řada

2 Medailony a základní životopisná data k jednotlivým osobnostem najde čtenář příručce *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století* (Hanus 2005).

katolíků byla k obrodnému procesu pražského jara skeptická, ale i tak se podařilo například vydat značné množství teologické a duchovní literatury, která bude právě v období normalizace rozhodující (srov. Petráček 2018, s. 296–308). Na druhou stranu se politické uvolnění kombinovalo s většinově velmi pozitivně přijímaným koncilem, stále se ještě mluvilo o nových letnicích, do církevní služby a dokonce i na důležitá místa se dostávaly podnětné osobnosti.

NÁSTUP NORMALIZACE A DOPADY NA KATOLICKOU TEOLOGII

Bohoslovecká fakulta

Dvouleté období vydechnutí a obnovy je záhy vystřídáno nástupem represí po invazi armád států Varšavské smlouvy. Už rok 1970 znamená návrat k původnímu vztahu režimu vůči církvím, pokusy o dialog mezi Vatikánem, ze strany režimu spíše hrané než vážně míněné, končí bez snahy po dohodě (srov. Kaplan 2001, s. 59–87). Oproti jiným zemím východního bloku se nejednalo ze strany režimu o „modus vivendi“, ale o „modus moriendi“ církve, posilování procesu vedoucího dle představ politiků komunistického režimu k definitivnímu konci náboženského života v řádu jedné či dvou generací.³ Záhy dojde k zastavení vydávání časopisů jako *Via* a k omezení a striktní kontrole všech ostatních. Nástup normalizace znamená konec obnovené fakulty v Olomouci, která mohla působit pouze v letech 1968–1974,⁴ a to jen jako pobočka litoměřické bohoslovecké fakulty, nikoliv jako samostatná fakulta, takže ani neměla svého děkana, ale i tak sehrála důležitou roli, neboť tam získalo teologické vzdělání přes sto duchovních a působily tam významné osobnosti jako literární historik Vojtěch Tkadlčík a historik Bohuslav Zlámal, ačkoliv tam byla řečeno slovy Miroslava Kunštáta stále na prvním místě kněžská formace, nikoliv soustředěná vědecká činnost,⁵ což ovšem beze zbytku platí i pro fakultu litoměřickou. Zajímavé projekty jako desetidílná Zlámalova *Příručka českých církevních dějin* mohla vyjít jen v minimálním nákladu, plány Václava Medka na přípravě dějin olomoucké arcidiecéze či vznik časopisu pro církevní dějiny zůstaly kvůli normalizaci nenaplněny (Pojsl 2000, s. 144). Přesto díky momentu uvolnění mohlo na konci 60. let do kněžského semináře a na teologickou fakultu vstoupit mnoho mužů, kteří předtím nemohli nebo nechtěli z důvodů svědomí nastoupit kněžskou formaci, takže se zpomalil trend razantního ubývání teologicky vzdělaných osob a tato silná generace pak nesla tradici teologického myšlení nejen v období normalizace (Pojsl 2000, s. 142).

Řada osobností mohla navštívit zahraničí, krátce tam studovat a vrátit se se zkušenostmi západní církve a společnosti, aby se na další desetiletí staly důležitými nositeli jiného obrazu, než jak to prezentovala komunistická propaganda. Další zůstali v emigraci, kde se významně podíleli na náboženském vysílání zahraničních rádií, které

3 K odborné reflexi vývoje náboženství ze strany režimu v době normalizace srov. Bubík 2010, s. 164–172.

4 K obnově viz Pojsl 2000.

5 Překvapivě nechali dostudovat bohoslovce přijaté je studiu, ale fakulta nesměla přijímat nové (Kunštát 2009, s. 796).

6 Biskupové původně zapověděli možnost studia na jediné státní teologické fakultě v Litoměřicích, což mnoho seminaristů i kandidátů kněžství respektovalo.

bylo podstatným zdrojem teologického vzdělávání pro široké vrstvy populace,⁷ a na dalších důležitých církevních a teologických aktivitách.⁸

Katolická teologie měla mezi společenskými disciplínami privilegium, že se od ní neočekávalo, že bude aplikovat marxisticko-leninské principy a filozofii ve své metodologii, maximálně se na ni vztahovaly úlitby boje za světový mír a podporu mezinárodního boje dělníků za sociální spravedlnost. Cenou za to byla ovšem ještě radikálnější marginalizace a vytěsnění než v 50. letech, daná i poklesem počtů věřících v první polovině 70. let a celkovým snížením váhy katolické církve ve společnosti. Jedinou institucí, kde se katolická teologie oficiálně a legálně mohla pěstovat na akademické úrovni, byla bohoslovecká fakulta v Litoměřicích. Ta prošla trojí vlnou personálních změn. Nejprve v rámci pražského jara mohli na fakultu nastoupit kněží, kteří prošli věznicemi a internacemi 50.–60. let, takže zde působily osobnosti jako Josef Zvěřina, Oto Mádr, Bonaventura Bouše či Jaroslav Kadlec (Kunštát 2009, s. 794). První vlna normalizačních čistek byla dokončena do roku 1971. Podle vzpomínek pamětníků byla důležitou vlnou odchodů, která poznamenala atmosféru na fakultě, také ta, která se přehnalá v akademickém roce 1977/1978.⁹ Významným předělem byl i odchod dlouholetého děkana fakulty a respektované osobnosti jak ze strany církevních kruhů, tak díky své erudici, evropskému renomé a minulosti vězně koncentračního tábora, novozákonníka Jana Merrella v roce 1974 (děkanem byl od roku 1954), ve stejném roce skončil i Jaroslav Kadlec. Jen několik osobností jako fundamentální teolog a religionista Josef Kubalík a biblista František Kotalík dokázalo udržet kontinuitu a vysokou úroveň teologického myšlení.

Vývoj počtů studentů se kryl s uvolňováním a naopak zpříšňováním církevní politiky komunistického režimu a postupující sekularizací české společnosti. Postupně se z 276 posluchačů v roce 1950 propadl na necelou stovku (96) v roce 1960; dno tvoří 65 studentů v roce 1965. Naopak uvolnění roku 1968 přivedlo do litoměřické fakulty a do její olomoucké pobočky celkem 321 posluchačů, aby počet poté znovu klesl na 122 roku 1976, kde se zhruba držel několik dalších let. Znovu se začal zvedat až po roce 1985, kdy dosáhl počtu takřka dvou set (196), což povzbudilo kardinála Tomáška k pokusům o otevření jednání o možném znovuoobnovení fakulty v Olomouci pro moravskou církevní provincii, čemuž nahrávala i politika uvolnění v Sovětském svazu a vybízelo k tomu rovněž obnovené sebevědomí českých a především moravských a slovenských katolíků po roce 1985 (srov. Kunštát 2009, s. 793–795). Není pochyb, že tyto počty bohoslovců byly hluboce pod potřebami tehdejší církve ohledně kněžské služby ve farní správě, a nahrávaly tak strategii personálního vyhladovění české katolické církve, kterou komunistický režim zastával.

Výsledkem kombinace personálních čistek a institucionálních omezení byla transformace fakulty na neblaze proslulou „vyšší ministrantskou“, jak byla současníky přezdívána, na fakultu s malými nároky a ještě menšími možnostmi skutečného studia. Patřily k tomu zoufalé materiální poměry v ubytování studentů, absence kvalitní, doplňované knihovny, kdy si sami museli vyrábět a kopírovat studijní pomůcky a skripta. Patřil k tomu počáteční pokus o zkrácení studia na 4 roky, který byl sice záhy (1955) vrácen k pětiletému cyklu, ale za to byl narušován například povinným

7 Viz např. *77 dopisů poslaných Jeho Milosti* 2008, s. 76.

8 K okruhu okolo opata Opaska srov. Placák 2020.

9 Srov. ohlas např. *77 dopisů poslaných Jeho Milosti*, 2008, s. 17.

přerušením studia, často kvůli plnění povinné vojenské služby, různými povinnými brigádami v zemědělství či stavebnictví, ideologickými školeními. Pro studenty byly závazné kurzy marxismu-leninismu a vědeckého ateismu, během celého studia byl na ně vytvářen nátlak, aby se cesty ke kněžství vzdali, případně přijali spolupráci s komunistickou státní bezpečností (Balík – Hanuš 2012, s. 96–97). Obnovila se i tradice patrná od josefínské doby, kterou můžeme označit jako prioritu prvoplánově chápané pastorální funkce teologie, tedy důraz na praktické předměty pastorální teologie jako církevní právo využitelné v každodenní farní praxi na úkor hlubšího proniknutí do základních teologických oborů jako biblistika a systematická teologie. V teologii se obecně nečekalo něco nového, to působilo naopak podezřele, což představuje ozvěnu sporů počátku 20. století. Studenti bohosloví, kteří hledali inspiraci obnovy v soudobém teologickém myšlení, se zpravidla museli obracet jinam.

Teologická literatura a klíčový přínos teologii ze strany katolického exilu

Zdroje obnovy teologického myšlení bylo možné najít v odborné teologické literatuře, která se do Československa dostávala různými cestami ze zahraničí. Masivně se pašovala především německy psaná a vydávaná teologická literatura, v době normalizace ještě znalost němčiny byla v řadách duchovních poměrně častá; na řadě far byla k dispozici pozoruhodná sbírka soudobé teologické literatury z německého prostředí. Ale pašovala se, především díky exilovým osobnostem, které působily v Římě a Itálii, také rozsáhlá česky vydávaná teologická produkce, která ovšem svým původem i jazykem byla více dohledávána represivními orgány, a byla tudíž i snazším terčem (k tomu naposledy Blažek 2002, s. 129–136). Přesto především komentářová řada spojená s edicí překladů dokumentů druhého vatikánského koncilu sehrála důležitou roli pro udržení kontaktu s vývojem světové katolické teologie i pro rozvoj vlastní teologické tradice.¹⁰ Literatury vycházelo více, důležité byly například snaha Karla Vrány¹¹ uvést do českého jazykového prostředí dílo a osobnost francouzského vědce a teologa Teilharda de Chardin či personalistickou filozofii Martina Bubera.¹²

V Římě se akademicky, především na Lateránské univerzitě, prosadilo několik významných osobností, fundamentální teologové Vladimír Boublík¹³ a Karel Skalický, již zmiňovaný filosof Karel Vrána a církevní historik Jaroslav Polc, při kněžském semináři v Tridentu zase působil starozákonník Josef Krejčí. Vedle Boublíka dosáhl ve sledované době největšího ohlasu svého díla z exilových teologů znalec křesťanského Východu a především ruské pravoslavné tradice, uznávaná autorita oboru spirituální teologie Tomáš Špidlík, který byl později papežem Janem Pavlem II. jmenován kardinálem. Důležitou roli při přenosu myšlenek a teologie českých exilových katolických autorů sehrálo vysílání vatikánského rozhlasu, ale teologické impulzy se podařilo přenášet i pomocí dalšího zahraničního vysílání, především v případě Rádia Svobodná Evropa,

10 Nejdůležitější byly komentáře čtyř klíčových dogmatických konstitucí, které připravili Vladimír Boublík (Boublík 1967), Karel Skalický (Skalický 1968), Josef Krejčí (Krejčí 1971), Jaroslav Polc (Polc 1981). Svůj význam měly i komentáře ke koncilním dokumentům nižšího řádu a samozřejmě samostatná edice dokumentů z roku 1983 v češtině (*Druhý vatikánský sněm. Dokumenty*. Řím 1983) a historické shrnutí jednání (*Druhý vatikánský sněm. Příprava a průběh*, Řím 1966).

11 Často pod pseudonymem Pavel Želivan.

12 Shrnutí díla exilových teologů srov. Balík – Hanuš 2012, 134–142.

13 Srov. Jiří Žurek, *Prolegomena k četbě Vladimíra Boublíka a analýza stěžejních témat jeho myšlenkového odkazu*, Praha, Krytal OP 2008.

kde se například Antonín Kratochvíl badatelsky zabýval barokní kulturou v českých zemích (Kratochvíl 1984, 1991). Zvláště teologický časopis *Studie*, jehož vůdčí osobností byl Karel Skalický, byl svědectvím, jak se cesty české exilové teologie, která dále sledovala trendy vývoje západního teologického myšlení, a do obranné ulity opět uzavřeného hlavního proudu české katolické teologie a konzervativních katolíků rozcházejí (Balík – Hanuš 2012, s. 13–14, s. 85–86). Důležité teologické práce vznikající v českém prostředí vycházely i v dalších exilových nakladatelstvích (Zvěřina 1981), některé se dokonce dočkaly překladu do němčiny či italštiny a prezentovaly české teologické myšlení na evropské scéně (srov. Zvěřina 1980, Zvěřina 1978).

Pokud jde o vydávání teologických publikací, něco se podařilo i v rámci oficiálních církevních struktur. Vydávala se *Patristická čítanka*, která poněkud nahodile a bez odpovídající metodologie zprostředkovávala překlady děl autorů křesťanského starověku, vycházely texty k pastorální teologii a liturgii autorů, kteří patřili k režimem pověřeným duchovním, zpravidla členům kněžského Mírového sdružení *Pacem in terris*, přesto lze konstatovat, že se obsahem i rozsahem jednalo o poměrně omezené počiny. Celkově vyšlo v letech 1982–1989 v rámci edice *Teologické studie* 37 publikací, některé z nich se aspoň verbálně hlásili ke koncilové inspiraci.¹⁴

Zásadní dílo liturgické reformy a teologické vzdělávání laiků

Jedinou výjimkou, ovšem zásadní povahy bylo provedení liturgické reformy, které spočívalo nejen v zavedení národních jazyků do bohoslužebného provedení.¹⁵ Během první poloviny 70. let se podařilo přeložit misál, breviář a další potřebné texty, např. křestní, svatební a pohřební obřady, zkoušela se nová liturgie v češtině, postupně se překládal a vydával mešní lekcionář, prováděly se úpravy liturgického prostoru. Na to, o jak rozsáhlou změnu se jednalo, bylo přijetí nové liturgie hladké, až nadšené, ostatně odpovídalo na velmi staré požadavky, které sahaly až do poloviny 19. století a opakovaly se v první dekádě 20. století či na začátku první Československé republiky. I počáteční jednání v příslušných grémiích byla otevřená, žel s nástupem normalizace se začaly věci vracet do „normálního podoby“ ve snaze autoritativně vstupovat do procesu přípravy ze strany některých ordinářů. I když se někteří katoličtí biblisté podíleli na dalším velkém projektu, jako byl „ekumenický“ překlad Bible do češtiny, právě provedení liturgické reformy po staletích trvajícím latinském ritu bylo asi nejvýraznějším jednotlivým teologickým počinem normalizační epochy, které vyžadovalo nejen liturgické, dogmatické a biblické vzdělání, ale rovněž velkou jazykovou a literární kulturu na straně tvůrců nových liturgických knih. Kvalita provedení potvrzovala, v jak dobré kondici byla česká katolická teologie po druhé světové válce a čeho by mohla být schopna, kdyby její vývoj nebyl býval tak krutým způsobem ochromen. Teologická kvalita a odvaha tvůrců reformy, přes všechna omezení a limity, které jim stály v cestě na státní i vnitrocírkevní rovině (Bouše 2000; 2009), pozitivně ovlivnila podobu víry státních i vnitrocírkevních věřících na dlouhá desetiletí, oživila pastorační a evangelizační elán části kněží a věřících a zpomalila postupující sekularizaci.

Teologové vyloučení z oficiálních struktur se věnovali ilegálnímu teologickému vzdělávání především laických kruhů v kroužcích po českých zemích. Přitom vzni-

14 Soupis titulů viz Balík – Hanuš 2012, s. 112–113.

15 K provedení a recepci liturgické reformy srov. Kunetka 2000, s. 148–165, Hradílek 2012, s. 153–186.

kaly svébytné teologické práce, které postrádaly sice dokonalý poznámkový aparát a nevznikaly v prostředí akademické teologie, o to více však byly spjaty opřeny o životní zkušenost a reflexi života z víry svých autorů a okruhů, ke kterým patřili. Po roce 1989 tak postupně vyšly práce Josefa Zvěřiny (Zvěřina 1992, 1994), Oto Mádra či Bonaventury Boušeho.¹⁶ K šíření myšlenek sloužily i ilegální tiskoviny, z nichž pro teologii byl nejdůležitější *Teologický sborník* založený roku 1978, který se přejmenoval o dva roky později na *Teologické texty*.¹⁷

Na samotné vzdělávání nezbytné k výkonu kněžské služby, ještě navíc v prostředí ilegálních církevních struktur, měla silný vliv tajná řeholní studia probíhající různou formou podle jednotlivých řádů a řeholí, které přitom využívaly pomoci ze sousedních socialistických zemí, kde proticírkevní represe nenabývaly takové intenzity; šlo o Německou demokratickou republiku (srov. Vybíralová 2019) či Polsko. Vlastní teologické vzdělávání organizovali františkáni, dominikáni, salesiáni a jezuité (srov. Novotný 2007, s. 74–82).

Specifickou českou tradici v teologickém vzdělávání vytvářela tři centra skryté církve (*Ecclesia silentii*), Brno a jižní Morava, východní Čechy a Praha, kde působilo a vyrostlo mnoho osobností důležitých pro obnovu církve po roce 1989. Po okupaci a návratu stalinistů do vedení komunistické strany a vládních struktur mnozí počítali s novou masivní vlnou represí, která bude ještě horší, včetně odvlékání věřících do SSSR. Proto konali radikální kroky, například svěcení nových tajných biskupů a kněží, a to včetně ženatých mužů a nakonec dokonce i žen. Na základně interpretace tzv. „mexických fakult“ určených pro pronásledované místní církve, vnímal tajně vysvěcený biskup Felix M. Davídek tuto dobu jako „kairos“, tedy čas jednat, postoupit ve vývoji církevního života. Patrná byla i snaha zmást komunistické orgány, pro které byla představa ženatých katolických kněží či biskupů, natož dokonce na kněze vysvěcených žen zcela mimo jejich imaginaci. V řadě momentů se tato situace svojí průrazností a radikalitou řadí k tomu nejodvážnějšímu, co v této době v prostředí katolické teologie ve světovém měřítku vznikalo; důraz na vědu, seznámení se s dalšími vědními obory a celkově na vzdělání kněží byl enormní (Fiala – Hanuš 1994, s. 63–96). Vzhledem k situaci vážné perzekuce a stále hrozbě prozrazení a infiltrace ze strany komunistické státní bezpečnosti bylo studium spíše individuální a improvizované, přesto inspirované kvalitními zahraničními, především německými materiály (srov. Konzal 2010, s. 33–34).

Vývoj katolické teologie a nevyužití unikátní české tradice

V celé katolické církvi nastává ve druhé polovině 70. a v 80. letech určitá frustrace, kterou provázejí represivní opatření proti některým progresivním teologům hlavně v německém jazykovém prostředí (z významných jmen můžeme zmínit Hanse Künga, Stephan H. Pfürtnera či Eugena Drewermanna, srov. Petráček 2016, s. 191), které dolehly i do českých zemí, kde se například starší venkovský duchovní podivuje zásahům proti Küngovi a jednání papeže Jana Pavla II.: „Jan Pavel II. právě všude hlásá lidská práva a svobodu projevu, ale ta svoboda má jít jen jedním směrem? Na jedné straně je liberálem, na druhé straně konzervou připomínající inkvizici. Toulhe

16 Cenné svědectví přemýšlení o liturgickém slavení přelomu 70.–80. let viz Bouše 2004.

17 K časopisům, které se zabývaly katolickou teologií, viz Vojtěch Novotný (Novotný 2007, s. 97–143).

uniformitou Řehoře VII. se želaný ekumenismus neudělá“ (77 dopisů poslaných Jeho Milosti, s. 71). Konfliktní vztahy se objevily už v souvislosti se sporem okolo vyhlášení encykliky *Humanae Vitae* na téma předávání života v roce 1968, která byla nejen kvůli jednoznačnému obecnému zákazu použití antikoncepce, ale pro problematický proces přijímání a argumentace velmi negativně přijata částí teologické obce i velkou většinou katolické laické veřejnosti (podrobněji Petráček 2016, s. 189–190). Tyto spory doléhaly sice s menší intenzitou, ale přeci jen i do českých zemí, kde se dopady této encykliky na vztah věřících ke své církvi a jejímu učitelskému úřadu snažila mírnit například tzv. Pastorační směrnice z 28. června 1971, velmi otevřený a teologicky zajímavý dokument, jehož autorem je podle svědectví teolog Oto Mádr.¹⁸ Do debaty se kriticky vůči dokumentu zapojil i Vojtěch Tkadlčík, jehož skoro třicetistránkový rozklad koloval jenom v opisech (Pojsl 2000, s. 145–146). Na druhé straně – zklamání z nenaplněných nadějí pokoncilního vývoje v českém prostředí asi nejvýznamněji vyjadřoval dominikánský teolog Metoděj Habáň, který se stal pro okruh konzervativně laděných katolíků nespornou autoritou (Macek 2019, s. 115–145).

Kvůli izolaci a ochromení institucionální základny nemohla česká teologie více zasáhnout do debat, které následovaly po krátkém období koncilního nadšení, kdy dochází k další prohloubené sekularizaci v západní Evropě a objevuje se spíše skeptický postoj vůči rozvoji teologického promyšlení nových výzev hlavně v pojetí církve a církevní služby a života. Do rdušené české církve jen málo doléhaly spory okolo problematických zásahů kongregace pro nauku víry pod vedením kardinála Ratzingera proti především jihoamerické teologii osvobození roku 1984 či spory o výklad a hodnocení druhého vatikánského koncilu na biskupské synodě v roce 1985. Vyhraněný vztah části katolických teologů především na Západě vůči mocenským zásahům Vatikánu do oblasti teologie a učení církve vyústil v kolínské prohlášení z roku 1989, ale tyto iniciativy překryla euforie z pádu komunistických režimů ve východní Evropě a další nadějně procesy v 90. letech, které již nejsou předmětem našeho zkoumání.

Nedošlo k rozvinutí unikátní české zkušenosti, kdy v nové normalizační situaci teologové Mádr, Zvěřina a Bouše diskutují a přemýšlejí o církvi umírající,¹⁹ o paradigmatu církve žité v radikální diaspoře, v nepřátelském nebo dechristianizovaném prostředí zbaveném všech institucionálních opor. Z hlediska vývoje dějin katolické teologie pozoruhodný souběh vývoje myšlení katolických teologů se zkušeností mnohaletého věznění a internací za komunismu a reformních impulsů druhého vatikánského koncilu stále čeká na své důkladné zpracování. Situace, ve které o životě církve a křesťana přemýšleli čeští katoličtí teologové před padesáti lety, postupně stále více zasahuje další a další evropské země. Ani česká katolická církev nedokázala po roce 1989 využít této unikátní zkušenosti a vrhla se do obnovy institucionálních struktur a „normálního“ chodu církevního života.

18 Pod dokumentem jsou podepsáni: Dr. Karel Skoupý, biskup brněnský, Dr. Štěpán Trochta, biskup litoměřický, Dr. František Tomášek, biskup-apoštolský administrátor pražský, Dr. Josef Hlouch, biskup českobudějovický. K autorství viz Beránek – Rybář 2016, s. 88.

19 Vstupní text diskuze vyšel po roce 1989 (srov. Mádr 1992, s. 237–242, celkově Novotný 2007, s. 185–209).

THEOLOGIE A NORMALIZACE: ZÁVĚREČNÉ GLOSY

Normalizace zanechala kromě nevyužitého bohatství originálních osobností mimo oficiální teologické struktury vážně šrámy. Nemožnost po dalších dvacet let rozvíjet teologické disciplíny oslabila rozvoj české katolické teologie i po roce 1989. Po ní sice došlo k obnově celkem tří katolických teologických fakult, ale už se neobnovily ani diecézní semináře, ani řádová teologická učiliště. Sice se podařilo zajistit personálně výuku teologie na všech třech fakultách, ale po nárůstu počtu studentů v 90. letech se dostavily problémy s počty uchazečů o studium teologie z řad kněžských kandidátů, které se v posledních deseti letech ještě výrazně zhoršily, a na všech třech fakultách obor katolické teologie v prezenčním studiu bojuje o přežití.

Normalizační mentalita se rovněž podepsala – ve spojení s tradiční josefínskou prioritou pastorální užitečnosti – na slabém důrazu na teologické vzdělání při seminární formaci a na nedostatečném respektu vůči teologii jako vědecké disciplíně v církevním prostředí, kde potenciál teologických fakult a zde zastoupených odborníků není využíván pro naléhavé současné úkoly. Církevní kruhy a oblast katolické teologie jsou žel rovněž stále prostředím, kde se udržuje myšlení připisované právě normalizační době jako například tato proslulá zásada: „To by sis neměl myslet... když už si myslíš, tak to neříkej... když už to říkáš, tak to nepiš... když jsi to napsal, tak se nediv.“

PRAMENY

- 77 dopisů poslaných Jeho Milosti:** korespondence dvou kněží v době normalizace. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2008.
- Boublík, Vladimír:** *Boží lid*. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 1997.
- Bouše, Bonaventura:** *Epilegomena*. OIKOYMENH, Praha 2000.
- Bouše, Bonaventura:** *Malá katolická liturgika: tradice, kritika, budoucnost*. Vyšehrad, Praha 2004.
- Druhý vatikánský sněm.** *Příprava a průběh*. Křesťanská akademie, Řím 1966.
- Druhý vatikánský sněm.** *Dokumenty*. Křesťanská akademie, Řím 1983.
- Konzal, Jan:** *Duch a nevěsta: z dějin církevního podzemí ve 2. polovině 20. století*. CDK (Centrum pro studium demokracie a kultury), Praha 2010.
- Kratochvíl, Antonín:** *Oheň baroka: kavalíři Páně, mystici a asketové v české barokní literatuře*. Kruh přátel českého baroka, Mnichov 1984.
- Krejčí, Josef:** *Slovo Boží*. Křesťanská akademie, Řím 1971.
- Mádr, Oto; Poláková, Jolana (ed.):** *Slovo o této době* [výbor z díla]. Zvon, Praha 1992.
- Polc, Jaroslav:** *V. Posvátná liturgie*. Křesťanská akademie, Řím 1981.
- Rahner, Karl:** *Koncil – nový začátek* In: *Via* 1968, č. 1, s. 2–6.
- Rybář, Jan; Beránek, Josef:** *Deník venkovského faráře: hovory s Janem Rybářem*. Vyšehrad, Praha 2016.
- Skalický, Karel:** *Radost a naděje*. Křesťanská akademie, Řím 1968.
- Tobola Jaromír:** *Odvaha k pravdě. Starý zákon / Dekalog*, Olomouc, rok neuveden.
- Tobola, Jaromír:** *První tři kapitoly Bible. /Biblická exegeze/*. Pracovní text Starého zákona pro 3 ročník bohosl. studia (1969/1970), rok a místo vydání neuvedeno.
- Zvěřina, Josef; Opasek, Anastáz, (eds.)** *Odvaha být církví*. Opus Bonum, Mnichov 1983.
- Zvěřina, Josef:** *Ich habe mich entschieden: Mut zum Glauben*. Herder, Freiburg 1980.
- Zvěřina, Josef:** *l coraggio di essere Chiesa*. Centro Studi Europa Orientale, Bologna 1978.

Zvěřina, Josef: *Teologie Agapé. Dogmatika.* Svazek II. Scriptum, Praha 1994.

Zvěřina, Josef: *Teologie Agapé: dogmatika.* Svazek I. Scriptum, Praha 1992.

LITERATURA

Balík, Stanislav – Hanuš, Jiří: *Letnice dvacátého století: druhý vatikánský koncil a české země.* Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2012, s. 127–134.

Blažek, Ondřej: *Exil pod římským nebem: proměny diskurzů českého katolického exilu v Itálii mezi roky 1948–1989.* Trinitas, Svitavy 2019.

Bouše, Bonaventura – Rückl, Jan – Štica, Petr (eds): *Bonaventura Bouše – odkaz a vzpomínky.* Vyšehrad, Praha 2009.

Bubík, Tomáš: *České bádání o náboženství ve 20. století: možnosti a meze.* Pavel Mervart, Červený Kostelec 2010.

Cuhra, Jaroslav: *Dílo koncilové obnovy v kontextu státně-církevní politiky pražského jara* In: Hanuš, Jiří; Fiala, Petr (eds.): *Koncil a česká společnost: historické, politické a teologické aspekty přijímání II. vatikánského koncilu v Čechách a na Moravě.* Historia ecclesiastica; sv. 6. Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno 2000.

Doležal, Miloš: *Křesťanská akademie Řím (pokus o portrét jednoho exilového nakladatelství).* Souvislosti 2002, č. 1, s. 129–136.

Fiala, Petr; Hanuš, Jiří: *Koinótés: Felix M. Davídek a skrytá církev.* Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno 1994.

Fiala, Petr; Hanuš, Jiří (eds.): *Druhý vatikánský koncil v pohledu marxisticky orientovaných a státních úředníků v Komunistickém Československu.* In: tíž: *Koncil a česká společnost: historické, politické a teologické aspekty přijímání II. vatikánského koncilu v Čechách a na Moravě.* Historia ecclesiastica; sv. 6. Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno 2000, s. 71–93.

Hanuš, Jiří: *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů.* Dějiny a kultura; sv. č. 10. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2005.

Hradílek, Pavel: *Liturgická reforma římskokatolické církve v českých zemích.* In: Balík, Stanislav – Hanuš, Jiří: *Letnice dvacátého století: druhý vatikánský koncil a české země.*

1. vyd. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2012, s. 153–186.

Kaplan, Karel: *Těžká cesta: spor Československa s Vatikánem 1963–1973.* Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno 2001.

Kunetka, František: *Liturgická reforma II. vatikánského koncilu a její realizace v moravských diecézích* In: Hanuš, Jiří; Fiala, Petr (eds.): *Koncil a česká společnost: historické, politické a teologické aspekty přijímání II. vatikánského koncilu v Čechách a na Moravě.* Historia ecclesiastica; sv. 6. Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno 2000.

Kunštát, Miroslav: *Geschichte der Theologie und der theologischen Ausbildung,* in: *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert.* Hg. Martin Schulze Wessel/ Martin Zückert, R. Oldenbourgverlag, München 2009.

Landa, Ivan a kol.: *Proměny marxisticko-křesťanského dialogu v Československu.* Studie a prameny k dějinám myšlení v českých zemích, sv. 14. Filosofía, Praha 2017.

Macek, Petr: *Metoděj Habáň: učitel, filosof a svědek dvacátého století.* Krystal OP, Praha 2019.

Novotný, Vojtěch: *Teologie ve stínu: prolegomena k dějinám české katolické teologie druhé poloviny 20. století.* Praha: Karolinum, 2007.

Petráček, Tomáš: *Bible a moderní kritika: česká a světová progresivní exegeze ve víru (anti-)modernistické krize.* Vyšehrad, Praha 2011.

Petráček, Tomáš: *Církev, tradice, reforma: odkaz Druhého vatikánského koncilu.* Vydání první. Vyšehrad, Praha 2016.

Petráček, Tomáš: *Das Jahr 1968 in der Tschechoslowakei – ein europäischer Sonderfall in Politik, Gesellschaft und Kirche.* In: Holzbrecher, Sebastian; Kranemann, Benedikt; Knop, Julia; Seiler, Jörg (eds.): *Revolte in der Kirche? Das Jahr 1968 und seine Folgen.* Freiburg-Basel-Wien 2018, s. 296–308.

Placák, Petr: *Křesťanský zápas o českou věc: působení opata Opaska a organizace Opus bo-*

- num v československém exilu v letech 1972–1989. Argo, Praha 2020.
- Pojsl, Miloslav:** Obnova Cyrilometodějské bohoslovecké fakulty v Olomouci a vliv II. vatikánského koncilu na teologické vzdělání. In: *Koncil a česká společnost: historické, politické a teologické aspekty přijímání II. vatikánského koncilu v Čechách a na Moravě*. 1. vyd. Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno 2000. *Historia ecclesiastica*; sv. 6. s. 138–147.
- Schoof, T. M.:** *Aggiornamento na prahu 3. tisíciletí?: vývoj moderní katolické teologie*. Překlad Václav Konzal a Karel Floss. Vyd. v tomto uspořádání 1. Vyšehrad, Praha 2004. *Studium*; sv. 9. s. 134–137, s. 239–248.
- Torrell, Jean-Pierre:** *Fenomén „katolická teologie“*. Vyd. 1. Krystal OP, Praha 2013.
- Tretera, Jiří Rajmund:** Nová právní situace církvi a náboženských společností v roce 1950 In: Stříbrný, Jan; Hanuš, Jiří (eds.): *Stát a církev v roce 1950*. Sborník příspěvků z konference pořádané Českou křesťanskou akademií, Ústavem pro soudobé dějiny, Centrem pro studium demokracie a kultury ve spolupráci s Arcibiskupstvím pražským dne 21. června 2000 v Emauzském klášteře v Praze. Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno 2000, s. 21–33.
- Vybíralová, Eva:** *Skrytá pomoc z NDR pro katolíky v Československu*. *Salve* 2019, č. 1, s. 69–80.
- Žůrek, Jiří:** *Prolegomena k četbě Vladimíra Boublíka a analýza stěžejních témat jeho myšlenkového odkazu*. Krystal OP, Praha 2008.